Geography

Journal Homepage: https://mag.iga.ir

Online ISSN: 2717-2996

A mixed systematic review and scientometric analysis of Shiite geopolitics and religious tourism with emphasis on the holy shrines and the Arba'in super-event (1964–2025)

Narjessadat Hosseini Nasrabadi[1], Seyedeh Somayeh Hosseini[2]

1. Assistant Professor, Department of Human Geography, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
Email: n.hosseini.n@geo.ui.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Tourism, University of Isfahan, Isfahan, Iran, (Corresponding author).
Email: ss.hosseini@geo.ui.ac.ir

ARTICLEINFO

Article type:
from a research project

Article History:
Received:
12 June 2026
Received in revised:
07 Sep 2026
Accepted:
27 Sep 2026
Available online:
22 No 2026

Keywords
Shiite geopolitics
Religious tourism
Holy Shrines (Atabat)
Arbaeen soft power

ABSTRACT

In recent decades, religious tourism to the Atabat Al-Aliyat and the Arbaeen mega-event—drawing millions of tourists and pilgrims—have evolved beyond mere acts of worship into significant phenomena within the realms of soft power, cultural diplomacy, and regional integration. This study employs a mixed-methods approach (quantitative-qualitative) within a systematic review framework, integrating scientometric analysis with a qualitative systematic review. A total of 226 sources were systematically retrieved from databases such as Scopus, Web of Science, PubMed, Google Scholar, Lens, and Dimensions (covering 1964–2025), alongside Persian sources (covering 2010–2026). Co-occurrence networks were mapped using VOSviewer software, and bibliometric indicators were calculated. Qualitative content analysis was conducted on 1,410 initial codes across three stages (open, axial, and selective coding) using MAXQDA software. The study selection and screening process was documented in accordance with PRISMA guidelines. Scientometric findings revealed that the international literature is broader and more diverse (120 nodes, 350 links, TLS=1450, density=0.04), whereas the Persian literature exhibits a smaller yet more compact structure (15 nodes, 26 links, TLS=26, density=0.247). The average network degree was 3.8 for the international network and 2.8 for the domestic network; the modularity of both networks was estimated to be approximately equal, at 0.32. Content analysis identified six thematic clusters in Persian sources and eight in international sources. The findings suggest that Atabat tourism can be viewed as a form of "human-centric geopolitics" that plays a role in generating soft power and enhancing the geopolitical weight of the Shia world through cultural diplomacy, transnational networking, and the creation of social capital. The pilgrimage space has evolved from a merely sacred site into a geopolitical arena where faith, collective movement, memory, and human networks converge to generate transnational influence.

Citation: Hosseini Nasrabadi, N. & Hosseini, S.S. (2026). A mixed systematic review and scientometric analysis of Shiite geopolitics and religious tourism with emphasis on the holy shrines and the Arba'in super-event (1964–2025). Geography, 24 (90), 135- 150.

http://doi.org/10.22034/jiga.2026.2107914.1532

© The Author (s). Publisher: Iranian Geographical Associati This is an open access article under the CC BY NC license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Extended Abstract

Introduction

Despite the significance of this phenomenon, the existing literature at the intersection of Shiite geopolitics and religious tourism suffers from considerable conceptual dispersion and notable theoretical and methodological ruptures.

First, despite numerous studies on either religious tourism or geopolitics, there is no coherent picture of the intellectual structure of this field including thematic clusters, evolutionary trajectories, research hubs, and interdisciplinary linkages. This conceptual dispersion hinders evidence-based policymaking and the identification of scientific priorities.

Second, a significant portion of international research operates within Western-centric theoretical frameworks that may be inadequate for explaining the distinct characteristics of Shia pilgrimage in regional contexts. Conversely, much of the domestic literature remains confined to conventional tourism theories, paying insufficient attention to the transformation of "symbolic-religious capital" into "geopolitical capital" or to the role of non-state actors, including pilgrims, grassroots networks, and religious institutions. Furthermore, current knowledge in this area has largely adopted one-dimensional approaches—whether cultural, economic, or security-oriented and has neglected the theoretical and methodological synthesis required to explain the transformation of pilgrimage movements into components of soft power. Iliev (2020) emphasizes the need for a postmodern, interdisciplinary approach to analyzing religious tourism as a complexly structured phenomenon. Similarly, the systematic review by Maheshwari and Singh (2026) identifies gaps such as the scarcity of studies and the lack of precise theoretical frameworks as primary research lacunae in this field. Comparative and transnational analyses are also less developed compared to local and national studies, and the dominance of Western-centric approaches in the existing literature has contributed to the neglect of indigenous contexts and multicultural analyses. Finally, and perhaps most importantly, the absence of an integrated conceptual framework that links quantitative (scientometric) and qualitative (content analysis and case-study-based) approaches limits the ability to identify growth trajectories and dynamic feedback loops in events such as Arbaeen. Recent research in religious tourism has demonstrated that mixed methods can contribute to identifying conceptual gaps and providing more comprehensive theoretical frameworks. In particular, analyzing feedback loops and organizing mechanisms in pilgrimage tourism requires approaches that can simultaneously address the systemic and experiential dimensions of the phenomenon. This methodological gap poses a serious obstacle to both theoretical development and the formulation of practical policies.

Methodology

This study employs a mixed-methods (quantitative-qualitative) approach within a systematic review framework, integrating scientometric analysis and qualitative systematic review. A total of 226 sources were systematically retrieved from Scopus, Web of Science, PubMed, Google Scholar, Lens, and Dimensions (covering the period 1964–2025), as well as Persian-language sources (2010–2026). Co-occurrence networks were mapped using VOSviewer software, and bibliometric indicators were calculated. Qualitative content analysis was conducted in three stages (open, axial, and selective coding) using MAXQDA software on 1,410 initial codes. The study selection and screening process was documented following the PRISMA guidelines.

The scientometric findings revealed that the international literature is broader and more diverse (120 nodes, 350 links, TLS=1450, density=0.04), whereas the Persian-language literature has a smaller yet denser structure (15 nodes, 26 links, TLS=26, density=0.247). The average degree of the external network was 3.8, while that of the internal network was 2.8; modularity for both networks was estimated to be nearly equal, at approximately 0.32. The content analysis further identified six thematic clusters in the Persian sources and eight clusters in the international sources.

Results and Discussion

The findings of this study are consistent with previous bibliometric reviews in the field of religious tourism, including the study by Durán-Sánchez et al. (2018), which analyzed 412 articles from the Web of Science database. The highest number of publications occurred in 2021 (52 articles), and the highest citation count was recorded in 2022 (967 citations). The most cited article was "Forms of Religious Tourism" by Rinschede (1992), and the Annals of Tourism Research was the most cited journal. The present study extends these findings by incorporating Persian-language sources and highlighting the unique characteristics of the Shia pilgrimage literature.

Early studies (e.g., Turner, Rinschede) primarily focused on the anthropological and ritualistic dimensions of pilgrimage, analyzing it largely apart from its political-power context. However, from the 2010s onward, research such as that of Ahmadi (2018) and Ashraf Hovasi (2023) demonstrated that the Arbaeen pilgrimage—due to its massive scale and its connection to transnational Shia identity—has become a focal

point of regional geopolitical rivalries, where "symbolic-religious capital" is tangibly transformed into "negotiable geopolitical capital."
While the bibliometric analysis (via VOSviewer) mapped the broad structural landscape of the field, the systematic review—employing a qualitative meta-synthesis approach—enabled a deeper elucidation of the content of the studies, the identification of methodological trends, and the extraction of concrete findings from each study. Following the PRISMA guidelines and using pre-designed forms, key data from the 226 retrieved sources were extracted, coded, and categorized through qualitative content analysis. Overall, the systematic review confirms and substantiates the findings derived from the scientometric network: the field of religious tourism to the Atabat (particularly Arbaeen) has reached a threshold of theoretical maturity. However, to translate these capabilities into "operational governance models" and "effective cultural diplomacy," it is necessary to move beyond the identified gaps and enter a phase of interdisciplinary modeling grounded in big data and social network analysis.

Conclusion

Drawing on a systematic review of 226 domestic and international sources, this study sought to provide a comprehensive picture of the evolution of the literature on Shiite geopolitics and religious tourism, and to explain the relationship between pilgrimage to the Atabat (holy shrines) and the production of geopolitical weight within an analytical, multi-level framework.
The findings indicate that although the domestic and international literatures overlap across four major periods, the domestic sources have followed the conceptual and thematic trajectory of the international literature with a relative time lag. Furthermore, the identification of 6 thematic clusters in the domestic sources and 8 clusters in the international sources revealed that this field enjoys considerable diversity in terms of theoretical and methodological underpinnings, although this diversity has not yet culminated in conceptual coherence.
In this regard, research gaps were identified at four levels theoretical-conceptual, methodological, content-thematic, and geopolitical highlighting the need to rethink how the Atabat are studied. The most significant contribution of this research is the formulation of a "self-reinforcing cycle" model to explain the relationship between Shiite geopolitics and religious tourism. According to this model, increased pilgrimage inputs including the number of pilgrims, national diversity, infrastructure development, and media proliferation lead to the strengthening of intermediate processes such as social solidarity, cultural exchange, symbolic capital, and institutional networking. These, in turn, generate outputs such as enhanced soft power, increased transnational influence, and elevated Shiite geopolitical weight. These outputs, through positive feedback mechanisms, feed back into reinforcing the inputs. Thus, the Arbaeen pilgrimage and the Atabat are to be understood not merely as devotional phenomena, but as a dynamic and self-reproducing system of power.

Funding

According to the corresponding author, this article was supported by the Iran National Science Foundation (INSF) under project number 4047377.

Authors' Contribution

The authors contributed equally to this study.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to all individuals and institutions who contributed to this research

References

Ahmadi, S.A. (2018). Conceptual explanation of Shiite geopolitics (presenting a new definition). Geopolitics Quarterly, 14(1). [persian]

Alavi, S. A., Lashani, M., & Akhoondi, M. M. (2024). A study on the impact of the Arbaeen pilgrimage on the soft power strategy of the Islamic Republic of Iran in Iraq. Mesopotamian Political Studies, 3(3).

Albarrak, A. (2025). Sacred influence: Iran's use of Shi'a pilgrimage to shape post-2003 Iraq [Bachelor's thesis, University of Alberta]. University of Alberta Institutional Repository.

Andriotis, K. (2009). Sacred site experience: A phenomenological study. Annals of Tourism Research, 36(1), 64-84.

Ashraf Hovasi, A. (1402). Investigating the effect of Arbaeen pilgrimage on the cultural diplomacy of the Islamic Republic of Iran. Journal of Islamic Humanities Studies, (36). [persian]

Bad, M., & Esmaeili Mahyari (1402). Mega-religious events: identifying challenges of pilgrims' experience during the trip (case study: Arbaeen pilgrimage). Tourism and Development. [persian]

Bashirpour, M. (1404). Brand image and mental-objective associations toward Mashhad as a religious tourism destination. Tourism Management Studies Quarterly. [persian]

Bayati, H., Raznahan, M. H., & Dahghani, R. (2016). Atabat Aliyat, the Safavids, Ottomans, pilgrims, Shah Abbas. Historical Researches, 8(3), 25-40.

Bizotto, B. L. S., Camargo, M. E., Omidi, H., & Reznik, N. (2024). Arbaeen pilgrimage: A bibliometric analysis from 2010 to 2022. Modern Scientific Journal, 3(1), 149-163.

Bod, M. (2019). Mega event of Arba'een, a manifestation of religious tourism. Journal of Art & Civilization of the Orient, 7(23), 5-16.

Bozonelos, D., & Moira, P. (Eds.). (2023). The politics of religious tourism. CABI.

Cannizzaro, S., Corinto, G. L., & Nicosia, E. (2017). Saint Agatha Religious Festival in Catania: Stakeholders' functions and relations. Almatourism, 8(7), 124-138. https://.org/10.6092/issn.2036-5195/6759

Cao, L., Liu, Y., Ali, S., & Nazar, R. (2025). Violence in the Name of Faith: How Geopolitical Risk Fuels Religious Extremism Across Diverse Nations. Journal of Religion and Health, 1-31.

Choe, J. (2025). Religious tourism. Tourism Geographies, 27(3-4), 830-839. https://.org/10.1080/14616688.2025.2482943

Choe, J. (2026). Whose religious tourism? A research agenda for inclusive and critical approaches. Tourism Geographies, 1-12. https://.org/10.1080/14616688.2026.1234567

Cogeanu-Haraga, O. (2026). Spiritual geographies: Pilgrimage, sacred space and geopolitical meaning. ΜΕΘΕΧΙS Journal of Research in Values and Spirituality, 6(1), 54-64.

Collins-Kreiner, N. (2018). Pilgrimage-tourism: Common themes in different religions. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, 6(1), Article 3. https://.org/10.21427/D7VH7C

Collins-Kreiner, N. (2020). Religion and tourism: A diverse and fragmented field in need of a holistic agenda. Annals of Tourism Research, 82, Article 102892. https://.org/10.1016/j.annals.2019.102892

Doiran, E., & Ahmadi, H. (1399). Effects of urban spatial organization on religious tourism reproduction through the mediation of social capital. Tourism Planning and Development, 9(33), 209-228. [persian]

Durán-Sánchez, A., Álvarez-García, J., del Río-Rama, M. D. L. C., & Oliveira, C. (2018). Religious tourism and pilgrimage: Bibliometric overview. Religions, 9(9), Article 249. https://.org/10.3390/rel9090249

Eade, J., & Sallnow, M. J. (Eds.). (1991). Contesting the sacred: The anthropology of Christian pilgrimage. Routledge.

Eliade, M. (1969). The quest: History and meaning in religion. University of Chicago Press.

Eslami, M., Bazrafshan, M., & Sedaghat, M. (2021). Shia geopolitics or religious tourism? Political convergence of Iran and Iraq in the light of Arbaeen pilgrimage. In M. E. Eftekhari & M. R. Hafeznia (Eds.), The geopolitics of Iran (pp. 363-385). Springer.

Esmaeili, M., Irani, H.R., & Normandipour, V. (1402). Bibliometric review of religious tourism research. Tourism Management Studies, 18(61), 139-168. [persian]

Faraji Darabkhani, M., & Moradi, H. (2021). Analyzing the role of Arbaeen religious tourism in the sustainable development of transit-border cities (Case Study: Mehran City). Journal of Sustainable Regional & Urban Development Studies, 2(2), 124.

Foroozanfar, M. H., Najafipour, A. A., Haghighat Ghahfarokhi, F., & Heidari, M. (2025). Unveiling spiritual and cultural narratives in tourism: A thematic analysis. International Journal of Tourism, Culture and Spirituality, 8(2), 159-178.

Gatrell, J. D., & Collins-Kreiner, N. (2006). Negotiated space: Tourists, pilgrims, and the Baha'i Terraced Gardens in Haifa. Geoforum, 37(5), 765-778. https://.org/10.1016/j.geoforum.2006.01.002
Ghaemi, M.R. (1402). Pilgrimage, mediator of city and utopia. Islamic Social Research Quarterly. [persian]
Hamidi, S. (2021). Manifestation of Islamic civilization elements in Arbaeen pilgrimage (soft power of the Islamic Republic of Iran). Scientific Quarterly of Soft Power Studies, (4). [persian]
Hafeznia, M.R (2015). Interview with French Conflict Quarterly. May 2015.
Heidari, A., Yazdani, H. R., Saghafi, F., & Jalilvand, M. R. (2018). The perspective of religious and spiritual tourism research: A systematic mapping study. Journal of Islamic Marketing, 9(4), 747-798. https://.org/10.1108/JIMA-02-2017-0015
Husein, U. M. (2018). A phenomenological study of Arbaeen foot pilgrimage in Iraq. Tourism Management Perspectives, 26, 9-19. https://.org/10.1016/j.tmp.2018.01.001
Iliev, D. (2020). The evolution of religious tourism: Concept, segmentation and development of new identities. Journal of Hospitality and Tourism Management, 45, 273-281. https://.org/10.1016/j.jhtm.2020.07.012
Iran Daily. (2025, August 13). Arbaeen pilgrimage linking faith, culture, economic development. Iran Daily, (7904), 7.
Lashkarizadeh, M., & Khaleghi, H. (2024). Study of the role of perceived managerial barriers in the process of religious tourism development based on social participation of tourism stakeholders. Journal of Urban Tourism, (2), 57-73. [persian]
Lin, C.-P. (2021). The salience of stakeholders in religious tourism: A case study of the Dajia Mazu pilgrimage. Annals of Tourism Research, 86, Article 103091. https://.org/10.1016/j.annals.2020.103091
Luz, N. (2020). Pilgrimage and religious tourism in Islam. Annals of Tourism Research, 82, 102915.
Maheshwari, N., & Singh, V. (2026). Post-pandemic religious tourism research: Trends, digital innovations, and resilience strategies (2021–2024). Cogent Social Sciences, 12(1), Article 2482020. https://.org/10.1080/23311886.2026.2482020
Mitchell, R. K., Agle, B. R., & Wood, D. J. (1997). Toward a theory of stakeholder identification and salience: Defining the principle of who and what really counts. Academy of Management Review, 22(4), 853-886. https://doi.org/10.2307/259247
Moghimi, S.M. (2018). Management lessons from the Arbaeen Hussaini event. Scientific-Research Quarterly of Islamic Management, (unknown issue). [persian]
Moradnejadi, H., & Mahdizadeh (2020). Identifying business opportunities of the value chain of Arbaeen pilgrimage event in Ilam province. Spatial Planning, 10(4), 46-65. [persian]
Mousavi, A. (2024). Explaining the role of mega-religious events in urban management with a socio-cultural sustainability approach. Journal of Islamic Architecture Research, (42). [persian]
Mousavi, S.M., & Bayat, R. (2018). An exploration of the Arbaeen Hussaini pilgrimage ritual and the impact of its social and political functions. Scientific Journal of Culture and Communication, (5). [persian]
Nikjoo, A., Razavizadeh, N., & Di Giovine, M. A. (2020). What draws Shia Muslims to an insecure pilgrimage? The Iranian journey to Arbaeen, Iraq during the presence of ISIS. Tourism Management Perspectives, 36, Article 100742. https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100742
Nye, J. S. (2004). Soft power: The means to success in world politics. Public Affairs.
Ó Tuathail, G. (1996). Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space. Routledge.
Pesyan, V. N., Shahbazi, B., Mohammadzadeh, Y., Rezazadeh, A., & Tamizi, A. (2025). Spatial effects of insecurity on attracting tourists in Middle East countries. Security Journal, 38(1), 51.
Poria, Y., Butler, R., & Airey, D. (2003). The core of heritage tourism. Annals of Tourism Research, 30(1), 238-254. https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00064-6
Poria, Y., Butler, R., & Airey, D. (2004). Links between tourists, heritage, and reasons for visiting heritage sites. Journal of Travel Research, 43(1), 19-28. https://doi.org/10.1177/0047287504265508
Rautela, S., Sharma, A., & Panackal, N. (2025). Exploring the sacred-unravelling the growth and development of religious tourism in Islamic culture: a bibliometric analysis. Cogent Business & Management, 12(1), 2482020.
Razavizadeh (1396). Perception and lived experience of Iranian walking pilgrims in Iraq (case study: Arbaeen pilgrimage). Social Studies and Research in Iran, 6(4), 595-631. [persian]
Rinschede, G. (1992). Forms of religious tourism. Annals of Tourism Research, 19(1), 51-67.
Romanelli, M., Gazzola, P., Grechi, D., & Pollice, F. (2021). Towards a sustainability-oriented religious tourism. Systems Research and Behavioral Science, 38(3), 386-396.
Rouhollahi Amiri, Z. (1404). Atabat Aliyat as a place of memory: cultural-civilizational function in preserving and reproducing Shia identity. Scientific Journal of Science and Civilization in Islam, 7(25), 48-70. https://doi.org/10.22034/icrs.2025.549671.1393

Seifollahi, N., & Azizi, M. (1404). Providing a model for religious tourism development in Ardabil province. Tourism Planning and Development, 14(53), 53-82. [persian]
Sharahi, E., & Zolfagharzadeh, M.M. (1398). Analysis of pilgrims' perception of servants' behavior in Arbaeen (an anthropological narrative). Scientific-Research Quarterly of Religion and Communication, (1). [persian]
Sharpley, R., & Jepson, D. (2011). Rural tourism: A spiritual experience? Annals of Tourism Research, 38(1), 52-71. https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.05.002
Shinde, K. A. (2020). Managing the environment in religious tourism destinations: A conceptual model. In Religious Tourism and the Environment (pp. 42-59).
Smith, V. L. (1992). Introduction: The quest in guest. Annals of Tourism Research, 19(1), 1-17. https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90103-2
Srivastava, N., & Nigam, N. (2024). An Empirical Investigation of Religious Tourism As a Multiplier for Development. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, 12(3).
Taherkhani, A., et al. (1400). Social movement and soft power of Muslims in Arbaeen march. Intercultural Studies Quarterly, (48). [persian]
Terzidou, M., Scarles, C., & Saunders, M. N. (2018). The complexities of religious tourism motivations: Sacred places, vows and visions. Annals of Tourism Research, 70, 54-65. https://doi.org/10.1016/j.annals.2018.02.009
Timothy, D. J., & Olsen, D. H. (2006). Tourism, religion and spiritual journeys. Routledge.
Turner, V. (1978). Image and Pilgrimage in Christian Culture. Columbia University Press.
Wang, J., & Lin, Q. (2025). Religious tourism, volunteering, and online footprints: an actor-network theory analysis. Current Issues in Tourism, 1-18.
Zarkada, A. K., Kashif, M., & Zainab. (2025). The structure and content of the religious tourism destination image construct. Journal of Islamic Marketing, 16(3), 689-708.
Zaver, A.A., & Mohammadpour Nashli, F. (2022). A look at the route of Hajj pilgrims and Atabat pilgrims (Tehran-Kermanshahroad) and its role in the establishment and development of Soltanabad (Arak)

جغرافیا

Journal Homepage: https://mag.iga.ir

شاپا الکترونیکی: ۲۹۹۶-۲۷۱۷

مرور نظام‌مند آمیخته و تحلیل علم‌سنجی ژئوپلیتیک شیعه و گردشگری مذهبی با تأکید بر عتبات عالیات و ابررویداد اربعین (۱۹۶۴–۲۰۲۵)

نرجس سادات حسینی نصرآبادی[۱]، سیده سمیه حسینی[۲]

۱. استادیار گروه آموزشی جغرافیای انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. **ایمیل:** n.hosseini.n@geo.ui.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزشی گردشگری، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول) **ایمیل:** ss.hosseini@geo.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مستخرج از طرح پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۳/۲۲
تاریخ بازنگری:
۱۴۰۵/۰۶/۱۶
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۷/۰۵
تاریخ چاپ:
۱۴۰۵/۰۹/۰۱

واژگان کلیدی:
ژئوپلیتیک شیعه
گردشگری مذهبی
عتبات عالیات
اربعین
قدرت نرم

چکیده

طی دهه‌های اخیر، گردشگری عتبات عالیات و ابررویداد اربعین با مشارکت میلیونی زائران، فراتر از ابعاد عبادی، به پدیده‌ای قابل‌تأمل در عرصه‌های قدرت نرم، دیپلماسی فرهنگی و همگرایی منطقه‌ای تبدل شده است. این مطالعه از روش ترکیبی (کمی–کیفی) در چارچوب مرور نظام‌مند بهره می‌برد که تحلیل علم‌سنجی و مرور سیستماتیک کیفی را تلفیق می‌کند. تعداد ۲۲۶ منبع از پایگاه‌هایScopus، Web of Science، PubMed، Google Scholar، Lens و Dimensions (دوره ۱۹۶۴–۲۰۲۵) و نیز منابع فارسی (۱۳۸۹–۱۴۰۵) به‌صورت نظام‌مند بازیابی شدند. شبکه‌های هم‌رخدادی با نرم‌افزار VOSviewerترسیم و شاخص‌های کتاب‌سنجی محاسبه گردید. تحلیل محتوایی کیفی در سه مرحله (باز، محوری، انتخابی) با نرم‌افزار MAXQDA بر روی ۱,۴۱۰ کد اولیه انجام شد. فرایند انتخاب و غربالگری مطالعات بر اساس راهنمای PRISMA مستندسازی گردید.یافته‌های علم‌سنجی نشان داد که ادبیات بین‌المللی گسترده‌تر و متنوع‌تر است (۱۲۰ گره، ۳۵۰ پیوند، =TLS۱۴۵۰، چگالی=۰٫۰۰۴)، درحالی‌که ادبیات فارسی ساختاری کوچک‌تر اما فشرده‌تر دارد (۱۵ گره، ۲۶ پیوند، =TLS۲۶، چگالی=۰٫۲۴۷). میانگین درجه شبکه خارجی ۳٫۸ و شبکه داخلی ۲٫۸ بود؛ مدولاریتی هر دو شبکه تقریباً برابر و معادل ۰٫۳۲ برآورد شد. تحلیل محتوایی موجب شناسایی شش خوشه موضوعی در منابع فارسی و هشت خوشه در منابع بین‌المللی شد.. براساس نتایج گردشگری عتبات به‌مثابه «سیاست جغرافیایی انسان‌محور» قابل‌نگرش است که از طریق دیپلماسی فرهنگی، شبکه‌سازی فراملی و تولید سرمایه اجتماعی، در تولید قدرت نرم و ارتقای وزن ژئوپلیتیک شیعی نقش‌آفرینی می‌کند. فضای زیارتی از مکانی صرفاً مقدس به عرصه‌ای ژئوپلیتیک تبدیل شده است که در آن ایمان، حرکت جمعی، حافظه و شبکه‌های انسانی در ایجاد نفوذ فراملی همگرا می‌شوند.

استناد: حسینی نصرآبادی، نرجس سادات و حسینی، سیده سمیه. (۱۴۰۵). مرور نظام‌مند آمیخته و تحلیل علم‌سنجی ژئوپلیتیک شیعه و گردشگری مذهبی با تأکید بر عتبات عالیات و ابررویداد اربعین (۱۹۶۴–۲۰۲۵)، جغرافیا، ۲۴(۹۰)، ۱۵۰–۱۳۵.

http://doi.org/10.22034/jiga.2026.2107914.1532

© نویسندگان

صاحب امتیاز: انجمن جغرافیایی ایران

مقدمه

در جهان معاصر، دگرگونی‌های ساختاری در حمل‌ونقل، امنیت، ارتباطات جمعی و افزایش مقیاس تحرکات انسانی، افق‌های تازه‌ای را برای تحلیل ژئوپلیتیکی سفرهای مذهبی گشوده و زیارت را از عمل فردی عبادی به نیرویی فراملی با پیامدهای گسترده تبدیل کرده است.در واقع، گردشگری مذهبی از منظر سنتی عمدتاً به‌عنوان کنشی فردی و معنوی مفهوم‌سازی شده است. زیارتی که برای ایفای تکالیف اخلاقی و وجودی انجام می‌شود. بااین‌حال، پژوهش‌های معاصر به‌طور فزاینده‌ای این پدیده را عرصه‌ای برای بازتولید قدرت و روابط فضایی–سیاسی می‌شناسند (Collins-Kreiner, 2020; Timothy & Olsen, 2006). مجموعه مکان‌های زیارتی عتبات عالیات در عراق (شامل کربلا، نجف، کاظمین و سامرا) نمونه‌ای شاخص از این تحولات است که افزون بر کارکردهای عبادی، به‌عنوان میدان‌های تولید قدرت برای جوامع شیعی در سراسر جهان عمل می‌کنند. پیاده‌روی اربعین مصداق بارز تبدیل تجمع دینی به ابررویدادی فراملی با پیامدهای ژئوپلیتیکی، دیپلماتیک و زیست‌محیطی گسترده است (Bizotto et al., 2024; Bod, 2019).

با وجود اهمیت این پدیده، ادبیات موجود در نقطه تلاقی ژئوپلیتیک شیعه و گردشگری مذهبی دچار پراکندگی مفهومی و گسست‌های نظری و روش‌شناختی قابل‌توجهی است. اول اینکه با وجود مطالعات متعدد در حوزه گردشگری مذهبی یا ژئوپلیتیک، تصویری منسجم از ساختار فکری این حوزه شامل خوشه‌های موضوعی، مسیرهای تحول، کانون‌های پژوهشی و پیوندهای میان‌رشته‌ای وجود ندارد .(Durán-Sánchez et al., 2018; Heidari et al., 2018) این پراکندگی مفهومی، سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد و تعیین اولویت‌های علمی را با اختلال مواجه می‌سازد. در ثانی، بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌های بین‌المللی در چارچوب‌های نظری غرب‌محور عمل می‌کنند که ممکن است در تبیین ویژگی‌های متمایز زیارت شیعی در بسترهای منطقه‌ای ناتوان باشند (Choe, 2025) در مقابل، بخش زیادی از ادبیات داخلی به نظریه‌های رایج گردشگری محدود مانده و به عناصر تبدیل «سرمایه نمادین–مذهبی» به «سرمایه ژئوپلیتیک» یا به نقش کنشگران غیردولتی از جمله زائران، شبکه‌های مردمی و نهادهای دینی توجه کافی نداشته است. همچنین، دانش فعلی در این زمینه، عمدتاً رویکردهایی تک‌بعدی (فرهنگی، اقتصادی یا امنیتی–محور) در پیش گرفته است (Iliev, 2020; Maheshwari & Singh, 2026) و از ترکیب نظری و روش‌شناختی لازم برای تبیین دگرگونی حرکت‌های زیارتی به مولفه های قدرت نرم غفلت ورزیده است. ایلیف (Iliev, 2020) بر نیاز به رویکردی فرامدرن و میان‌رشته‌ای برای تحلیل گردشگری مذهبی به‌عنوان پدیده‌ای با ساختاری پیچیده تأکید می‌کند. به‌طور مشابه، مطالعه مرور نظام‌مند ماهشواری و سینگ (Maheshwari & Singh, 2026) شکاف‌هایی همچون کمبود مطالعاتی و چارچوب‌های نظری دقیق را به‌عنوان خلأهای پژوهشی اصلی در این حوزه شناسایی کرده است. تحلیل‌های تطبیقی و فراملی نیز در قیاس با مطالعات محلی و ملی کمتر توسعه یافته‌اند و تسلط رویکردهای غرب‌محور در ادبیات موجود، به کم‌توجهی به زمینه‌های بومی و تحلیل‌های چندفرهنگی دامن زده است (Choe, 2026). درنهایت و شاید مهم‌تر از همه، فقدان چارچوب مفهومی یکپارچه‌ای که رویکردهای کمّی (علم‌سنجی) و کیفی (تحلیل محتوایی و مبتنی بر مطالعه موردی) را پیوند دهد، توانایی شناسایی مسیرهای رشد و حلقه‌های بازخورد پویا در رویدادهایی چون اربعین را محدود ساخته است. پژوهش‌های اخیر در حوزه گردشگری مذهبی نشان داده‌اند که روش‌های ترکیبی می‌توانند به شناسایی شکاف‌های مفهومی و ارائه چارچوب‌های نظری فراگیرتر کمک کنند. به‌ویژه، تحلیل حلقه‌های بازخورد و سازوکارهای سازمان‌دهی در گردشگری زیارتی، نیازمند رویکردهایی است که بتوانند هم‌زمان ابعاد سیستمی و تجربی پدیده را پوشش دهند. این شکاف روش‌شناختی، هم توسعه نظری و هم تدوین سیاست‌های عملی را با مانع جدی مواجه می‌کند.

برای پر کردن این شکاف‌های علمی، این مطالعه سه پرسش پژوهشی را مطرح می‌کند:

۱. چه الگوهای موضوعی و خوشه‌های علمی در ادبیات بین‌المللی و فارسی پیرامون گردشگری عتبات و اربعین وجود دارد و چه تفاوت‌های ساختاری میان این دو وجود دارد؟

۲ .چه عوامل و فرایندهای کلیدی، زیارت اربعین را به مؤلفه‌های قدرت نرم و نفوذ ژئوپلیتیکی تبدیل می‌کنند؟

۳ .چه شکاف‌های معرفتی و روش‌شناختی در ادبیات موجود وجود دارد و چه اولویت‌های پژوهشی باید پژوهش‌های آینده را هدایت کنند؟

در پاسخ به این سوالات سه فرضیه مطرح می شود که عبارتند از:

۱. ادبیات بین‌المللی پیرامون گردشگری مذهبی و ژئوپلیتیک ساختاری متنوع‌تر و پراکنده‌تر دارد، در حالی که ادبیات فارسی ساختاری فشرده‌تر و متمرکزتر بر موضوع دارد.

۲. ترکیب شبکه‌سازی فراملی، دیپلماسی فرهنگی و تولید حافظه جمعی به‌عنوان چرخه‌ای خودتقویت‌شونده عمل می‌کند که با عث افزایش رشد زیارت اربعین می شود.

۳. فقدان چارچوب‌های تلفیقی کمّی–کیفی و محدودیت داده‌های مقایسه‌ای، اصلی‌ترین موانع در مسیر درک جامع پیامدهای ژئوپلیتیکی گردشگری عتبات هستند.

این مطالعه به چند دلیل حائز اهمیت است .اول، شکاف اساسی در فهم اتصال دین و ژئوپلیتیک که در روابط بین‌الملل معاصر اهمیتی فزاینده یافته است را پر می‌کند .دوم، شواهد تجربی در مورد عناصری ارائه می‌دهد که از طریق آنها ابررویدادهای مذهبی قدرت نرم تولید می‌کنند و بدین‌سان به مباحث نظری در مطالعات گردشگری، جغرافیای سیاسی و روابط بین‌الملل کمک می‌کند .سوم، بینش‌های عملی برای سیاست‌گذاران و متخصصانی که ابررویدادهای مذهبی را مدیریت می‌کنند، به‌ویژه در زمینه‌هایی که زیارت و ژئوپلیتیک با یکدیگر تلاقی می‌کنند، ارائه می‌دهد.

مبانی نظری

ژئوپلیتیک گردشگری مذهبی: در جهان معاصر، مرز میان زیارت و گردشگری به‌طور فزاینده‌ای سیال شده و نمی‌توان زائر و گردشگر را دو مقوله کاملاً مجزا دانست؛ بلکه باید آن‌ها را در امتداد یک طیف از «زیارت خالص» تا «گردشگری سکولار» فهم کرد (Collins-Kreiner, 2018). در میانه این طیف، الگوهای متعددی از انگیزه‌های مقدس و غیرمقدس قرار دارند که Smith (1992) از آن با عنوان «گردشگری مذهبی» یاد می‌کند. گردشگری مذهبی، صرفاً پدیده‌ای آیینی یا جابه‌جایی انسانی نیست، بلکه میدانی پیچیده از تعاملات ژئوپلیتیکی، فرهنگی، اقتصادی و هویتی است که در آن سرمایه‌های نمادین و مذهبی در فرایندهای فراملی تولید و بازتوزیع قدرت ادغام می‌شوند (Alavi et al, 2024). این پدیده در نقطه اتصال دین، فضا و سیاست، امکان شکل‌گیری نوعی قدرت نرم مبتنی بر زیارت، حافظه جمعی و شبکه‌های فراملی شیعی را فراهم می‌آورد (Nikjoo et al, 2021).بااین‌حال، بخش مهمی از ادبیات موجود همچنان بر ابعاد معنوی، مدیریتی یا تجربه‌محور این رویداد متمرکز است و سازوکارهای تبدیل «سرمایه نمادین–مذهبی» به «سرمایه ژئوپلیتیک» را به‌صورت نظام‌مند تبیین نکرده است (Eslami & Bazrafshan, 2021). از این‌رو، پژوهش حاضر بر آن است تا پیوند میان زیارت، تولید فضا، شبکه‌های ذی‌نفعان و قدرت نرم را در بستر عتبات عالیات و ابررویداد اربعین تبیین کند. زیرا انگیزه‌های زائران در این فضا تک‌علتی و ثابت نیست، بلکه توسل، زیارت و ادای نذر تا تجربه فرهنگی، کنجکاوی، آرامش روانی، درمان، تعامل اجتماعی و حتی انگیزه‌های اقتصادی

را دربر می‌گیرد (Sharpley & Jepson, 2011; Terzidou et al., 2018) از این منظر، عتبات نه یک مقصد یکنواخت، بلکه فضایی چندلایه است که معنا و کارکرد آن در تعامل میان نیت زائر و زمینه فضایی- اجتماعی سفر شکل می‌گیرد (Poria, 2003; Butler, & Airey, 2004)و با تأکید بر تجربه ادراک‌شده بازدیدکننده نشان می‌دهد که معنای مکان مقدس نه فقط از ویژگی‌های عینی آن، بلکه از حالت ذهنی و تجربه کنشگر ناشی می‌شود. بنابراین، این چارچوب نظری امکان تحلیل ۲۲ میلیون شرکت‌کننده را به‌عنوان جمعیتی ناهمگن با هویت‌های سیال فراهم می‌آورد و دوگانه‌های سنتی مقدس- سکولار، زائر-گردشگر و محلی- فراملی را به چالش می‌کشد.

قدرت نرم و ژئوپلیتیک شیعه: مفهوم قدرت نرم به توانایی یک کنشگر برای جذب و اقناع دیگران از طریق منابع فرهنگی، ارزشی و نمادین اشاره دارد (Nye, 2004) و از طریق جذابیت فرهنگ، ارزش‌های سیاسی و سیاست‌های خارجی مشروع اعمال می‌شود (Nye, 2004, p. 11) درواقع، ژئوپلیتیک سازه های انسانی بر پایه جایگاه و اثرگذاری مذاهب، نژادها، فرهنگها، اقوام، سیاستها، طبقات، فضاها، مکانها و غیره بنا می شود و تکامل می یابد (Ahmadi, 2018; Hafeznia, 2015). در دهه‌های اخیر، گردشگری مذهبی به‌ویژه در قالب زیارت‌های بزرگ‌مقیاس، به یکی از مهم‌ترین ابزارهای تولید قدرت نرم در جوامع مذهبی و دولت‌ها تبدیل شده است (Bozonelos & Moira, 2023) در مورد عتبات عالیات، این قدرت نرم نه‌تنها در سطح دولت‌ها، بلکه در سطح شبکه‌های مردمی و فراملی شیعه نیز تولید می‌شود .(Nikjoo et al., 2020; Eslami & Bazrafshan, 2021) پیروان مذهب شیعه، در قلمروهایی زندگی می کنند که از انسجام برخوردار بوده و واحدهای این پیکره جغرافیایی با هم در تعامل هستند. بدون شک مذاهبی که فاقد آموزه های اصیل یا حتی فاقد نمادهای الهام بخش هستند، نمی توانند تحرک قابل توجهی را در جوامع ایجاد نمایند. نقش سیاسی شیعه است که در چند دهه اخیر احیا شده و شیعه توانسته است به عنوان یک بازیگر سیاسی در صحنه جهانی و منطقه ای ظاهر شود. شیعه با نقش آفرینی سیاسی خود پیوندی با مفهوم قدرت برقرار می کند (Ahmadi, 2018)روایت‌های عاشورایی، آیین‌های اربعین، خدمات موکب‌ها، بازنمایی رسانه‌ای از همبستگی زائران، همگی در شکل‌دهی به نوعی سرمایه نمادین اثرگذار نقش دارند .(Foroozanfar et al., 2025) این سرمایه نمادین، از طریق شبکه‌های عاطفی، دینی، رسانه‌ای و نهادی، به سرمایه ژئوپلیتیک تبدیل می‌شود و در تقویت نفوذ فراملی، مشروعیت‌بخشی و بازتولید انسجام درون‌مذهبی نقش ایفا می‌کند (Eslami & Bazrafshan, 2021) پیاده‌روی اربعین برجسته‌ترین مصداق این امر است. این رویداد، با حضور میلیون‌ها زائر از کشورهای مختلف، نه‌تنها یک آیین عبادی، بلکه یک ابررویداد فراملی است که ظرفیت بالایی برای تولید همبستگی، نمایش جمعیت، سازماندهی شبکه‌های مردمی و بازنمایی قدرت نرم دارد (Nikjoo et al., 2020) از منظر تحلیل فضایی، مسیرهای منتهی به کربلا، بین‌الحرمین و پیرامون آن، در ایام اربعین به فضاهایی فشرده، چندصدا و به‌شدت معنادار تبدیل می‌شوند که در آن‌ها مرز میان زائر، گردشگر، میزبان و کنشگر سیاسی به‌طور موقت کمرنگ می‌شود (Gatrell & Collins-Kreiner, 2006)ازاین‌رو، اربعین را باید فراتر از مناسک مذهبی، به‌مثابه یک سازوکار نهادی برای بازتولید هویت جمعی و شبکه‌سازی فراملی تحلیل کرد (Foroozanfar et al., 2025; Bozonelos & Moira, 2023).

نظریه ذی‌نفعان و شبکه‌های نهادی: فهم ژئوپلیتیک عتبات عالیات بدون تحلیل شبکه ذی‌نفعان آن امکان‌پذیر نیست. نظریه ذی‌نفعان، با تمرکز بر تعامل میان کنشگران دارای منافع، قدرت و منابع متفاوت، چارچوبی کارآمد برای فهم ساختار حکمرانی، منازعه و همکاری در رویدادهای مذهبی فراهم می‌کند (Lin, 2021; Mitchell, Agle, & Wood, 1997) در رویدادهای مذهبی، ذی‌نفعان در سطوح مختلف خرد، میانی و کلان در تولید، مدیریت و بازتولید معنا و کارکرد رویداد نقش دارند (Cannizzaro, Corinto, & Nicosia, 2017) در مورد عتبات عالیات، سطح خرد شامل زائران، خادمان، موکب‌داران و راهنمایان محلی است؛ سطح میانی شامل آستان‌های مقدس، نهادهای مذهبی، سازمان‌های گردشگری، بخش خصوصی و

نهادهای اجرایی عراق؛ و سطح کلان شامل دولت‌های منطقه‌ای، مراجع دینی، شبکه‌های فراملی شیعه و بازیگران ژئوپلیتیکی فرامنطقه‌ای است (Bozonelos & Moira, 2023) در این میان، آستان‌های مقدس نه‌تنها متولیان امر زیارت، بلکه نهادهایی مولد قدرت، مشروعیت و تنظیم‌گر روابط فضایی هستند. شکاف مهم در ادبیات آن است که نقش این نهادها به‌مثابه بازیگران ژئوپلیتیکی و نه صرفاً مدیریتی، کمتر بررسی شده است.

نظریه تولید فضای مقدس: در سطح فضایی، عتبات عالیات را باید در چارچوب نظریه تولید فضای مقدس در نظر گرفت (Eliade,1969).مفهوم مرکز نمادین نشان می‌دهد که مکان‌های مقدس تنها نقاطی جغرافیایی نیستند، بلکه مراکزی برای سازمان‌دهی تجربه انسان از جهان و بازتولید نظم معنایی‌اند. در سنت شیعه، کربلا، نجف، کاظمین و سامرا نه فقط مکان‌های تاریخی، بلکه فضاهایی‌اند که در آن‌ها حافظه جمعی، هویت مذهبی و روایت‌های مقاومت بازتولید می‌شوند (Cogeanu-Haraga, 2026). این فضاها از طریق مناسک جمعی، آیین‌های سوگواری و بازنمایی رسانه‌ای، به «کدهای ژئوپلیتیک» تبدیل می‌شوند؛ یعنی به فضاهایی که در آن‌ها معناهای مذهبی مستقیماً با ادراک قدرت و نفوذ سیاسی پیوند می‌خورند (Eade & Sallnow,1991)با طرح زیارت به‌مثابه عرصه گفتمان‌های رقیب نشان می‌دهند که مکان مقدس همواره صحنه منازعه بر سر معنا هویت و قدرت است که در آن‌ها روایت‌های مذهبی، تاریخی و سیاسی به‌طور هم‌زمان تولید و بازتولید می‌شوند-Cogeanu). Haraga, 2026)

چرخه خودتقویت‌شونده: بر پایه مرور ادبیات، رابطه میان گردشگری مذهبی عتبات عالیات و ژئوپلیتیک شیعه را می‌توان در قالب یک چرخه خودتقویت‌شونده تبیین کرد. در این مدل، افزایش شمار زائران به رشد تقاضا برای زیرساخت، خدمات و مدیریت منجر می‌شود؛ این امر سرمایه‌گذاری در عتبات، توسعه شبکه‌های مردمی و تقویت نهادهای متولی را برمی‌انگیزد. در مرحله بعد، تجمع انبوه زائران، همبستگی جمعی، حافظه مشترک و بازنمایی رسانه‌ای از شکوه مناسک را تقویت می‌کند و این فرآیند به افزایش قدرت نرم و وزن ژئوپلیتیک شیعه منجر می‌شود. در نهایت، افزایش وزن ژئوپلیتیک، مشروعیت و جذابیت عتبات را بیشتر کرده و خود به افزایش مجدد شمار زائران و تعمیق چرخه بازخوردی می‌انجامد. این الگو، عتبات را از یک مقصد زیارتی صرف به یک سامانه پیچیده تولید قدرت در مقیاس فراملی تبدیل می‌کند. بر این اساس، چارچوب نظری این پژوهش بر سه سطح تحلیلی استوار است: در سطح خرد، انگیزه‌ها، ادراکات و تجربه زائران با اتکا به پیوند زیارت–گردشگری بررسی می‌شود (Collins-Kreiner, 2018; Poria, Butler, & Airey, 2003, 2004). در سطح میانی، شبکه ذی‌نفعان، ساختار نهادی و نحوه حکمرانی زیارت تحلیل می‌شود (Lin, 2021; Cannizzaro, Corinto, & Nicosia, 2017). در سطح کلان، پیامدهای ژئوپلیتیکی، بازتولید هویت جمعی و تولید قدرت نرم مورد توجه قرار می‌گیرد (Eliade, 1969; Nye, 2004). این سه سطح از طریق سازوکار تبدیل سرمایه نمادین–مذهبی به سرمایه ژئوپلیتیک به یکدیگر متصل می‌شوند. بدین ترتیب، عتبات عالیات نه فقط یک مکان زیارتی، بلکه یک فضای ژئوپلیتیک فعال است که در آن دین، فضا، شبکه و قدرت در چرخه‌ای بازتولیدی به هم می‌رسند(Cogeanu-Haraga, 2026).

روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی آمیخته از نوع اکتشافی، به تلفیق سه روش مرور نظام‌مند، تحلیل‌های کمّی علم‌سنجی و کتاب‌سنجی، و تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار پرداخته است. این طراحی که در ادبیات با عنوان «مرور نظام‌مند آمیخته» شناخته می‌شود، برای حوزه‌های دارای پراکندگی مفهومی و گسست‌های نظری عمیق کارآمد است و با مثلث‌سازی داده‌ها و روش‌ها، اعتبار درونی و تفسیرپذیری یافته‌ها را افزایش می‌دهد. جستجوی الکترونیک در پایگاه‌های معتبر بین‌المللیWeb of Science ، Scopus، PubMed، Google Scholarو شش پایگاه داخلی نورمگز، مگیران، علم نت، سیویلیکا، SID وISC با استفاده از

کلیدواژه‌های تخصصی مرتبط با «گردشگری مذهبی»، «اربعین»، «زیارت عتبات»، «ژئوپلیتیک شیعه» و «قدرت نرم» انجام شد. گستره زمانی مقالات بین‌المللی از ۱۹۶۴ تا ۲۰۲۵ و منابع داخلی از ۱۳۸۹ تا ۱۴۰۵ در نظر گرفته شد. پس از اعمال معیارهای ورود (ارتباط موضوعی، داوری‌همتا، دسترسی به متن کامل) و خروج (مطالب غیرپژوهشی و توصیفیِ فاقد پیوند مفهومی)، فرایند انتخاب بر اساس راهنمای به‌روز PRISMA در چهار مرحله (شناسایی، غربالگری، واجدسازی و ورود) با مشارکت دو پژوهشگر مستقل انجام شد. از مجموع ۱٫۸۴۷ رکورد اولیه، سرانجام ۲۲۶ منبع (شامل ۱۸۹ منبع بین‌المللی و ۳۷ منبع فارسی) وارد تحلیل نهایی شدند.

در بخش کمّی، داده‌های کتاب‌سنجی با نرم‌افزار VOSviewer تحلیل شد و شبکه‌های هم‌تألیفی، هم‌استنادی و هم‌رخدادی واژگان ترسیم گردید. شاخص‌های ساختاری شبکه (تعداد گره‌ها، پیوندها، چگالی و مدولاریتی) برای منابع داخلی و بین‌المللی محاسبه و تفاوت‌های آماری آنها با آزمون‌های مناسب در نرم‌افزار SPSS سنجیده شد. همچنین تحلیل روندهای زمانی، شناسایی آثار بنیادین و جریان‌های فکری تأثیرگذار از طریق هم‌استنادی مراجع با آستانه حداقل ۵ استناد صورت پذیرفت.

در فاز کیفی، تحلیل محتوایی با رویکرد استقرایی-قیاسی و به‌کمک نرم‌افزار MAXQDA انجام شد. فرایند کدگذاری در سه مرحله انجام شد. کدگذاری باز و استخراج ۱٫۴۱۰ کد اولیه از خوانش خط‌به‌خط همه منابع وکدگذاری محوری که منجر به سازماندهی کدها در قالب مقوله‌های فرعی و اصلی (منجر به شناسایی ۴۲ مقوله فرعی و ۱۲ مقوله اصلی در ادبیات فارسی و ۵۶ مقوله فرعی و ۱۴ مقوله اصلی در ادبیات بین‌المللی) و کاهش کدها به ۲۸۴ کد محوری گردید. کدگذاری انتخابی و یکپارچه‌سازی نهایی و تقلیل یافته‌ها به ۱۲ مفهوم کلان و ۶ مقوله هسته‌ای که در نهایت، مقوله مرکزی تحت عنوان «چرخه خودتقویت‌شونده زیارت و قدرت ژئوپلیتیک» کشف و تبیین شد. در مرحله تلفیق، داده‌های دو حوزه در سه سطح ساختاری، تفسیری و تبیینی ترکیب شدند. خوشه‌های علم‌سنجی با مقوله‌های محتوایی تطبیق داده شدند و از شاخص‌های کمّی (همچون تراکم و قدرت پیوندها) برای وزندهی به مقوله‌های کیفی و کشف شکاف‌های نظری استفاده گردید. این پژوهش با محدودیت‌هایی نظیر عدم دسترسی به متن کامل برخی منابع قدیمی (به‌ویژه فارسی)، وابستگی به نمایه‌سازی پایگاه‌ها و سوگیری زبانی احتمالی مواجه بود که با راهکارهایی چون جستجوی دستی ترکیبی، استفاده از داوران مستقل و حساسیت‌سنجی در تحلیل‌ها، تأثیر آنها به حداقل رسیده است.

بحث و یافته ها

تحلیل زمانی– موضوعی منابع داخلی و خارجی در پیوند ژئوپلیتیک و گردشگری مذهبی نشان می‌دهد که هر دو دسته منابع در سه خوشه موضوعی مشابه اما با تاخیر زمانی قرار گرفته‌اند. این تأخیر را می‌توان به عوامل متعددی از جمله تاخیر شکل‌گیری پژوهش‌های آکادمیک در ایران نسبت به غرب و ظهور دیرهنگام پدیده اربعین به عنوان موضوعی پژوهشی (در اواسط دهه۱۳۹۰) نسبت داد. با این حال، پژوهش‌های داخلی در مطالعات گردشگری مذهبی، به‌ویژه در خوشه اربعین و سرمایه اجتماعی و ورود به مباحث ژئوپلیتیک و حکمرانی و تمدن‌سازی از غنای کیفی بالایی برخوردارند که نشان از توانایی محققان داخلی در تولید دانش بومی و زمینه‌محور دارد (رضوی‌زاده، ۱۳۹۶؛ شراهی و ذوالفقارزاده، ۱۳۹۸؛ دویران و احمدی، ۱۳۹۹).

جدول ۱. تطبیق دوره‌های تحولی در مطالعات گردشگری مذهبی

خوشه‌های موضوعی	دوره زمانی	
	منابع خارجی	منابع داخلی
دوره اول: بنیادین و پدیدارشناختی بررسی مفهوم مقدس، نقش مذهب در توسعه (الیاده، ترنر، احمدی)	۱۹۶۴-۱۹۹۲	۱۳۸۹-۱۳۹۴
دوره دوم: تجربی- کمی/پیمایشی اربعین‌محوری، سرمایه اجتماعی، مدل‌های رفتاری (رضوی‌زاده، شراهی، رینشده)	۱۹۹۲-۲۰۰۸	۱۳۹۵-۱۳۹۸
دوره سوم: چندوجهی و تلفیقی ورود به مباحث ژئوپلیتیک و حکمرانی، تمدن‌سازی (اشرف‌هواسی، حمیدی، کیم و کیم، سیف‌الهی، بیزوتو، کائو)	۲۰۰۸-۲۰۲۵	۱۳۹۹-۱۴۰۵

در جدول ۲ کدگذاری منابع در نرم‌افزار MAXQDA استخراج شد. سپس تحلیل روابط بین کدها نیز در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۲. سیستم کدگذاری و فراوانی کدها در منابع داخلی و خارجی

شاخص (کد گذاری محوری)	یر شاخص (کد گذاری باز)	شاخص (کد گذاری محوری)	زیر شاخص (کد گذاری باز)
انگیزه‌های زیارت	عبادی – معنوی	**ادراک هویتی**	هویت مذهبی
	اجتماعی		هویت جمعی
	سیاسی-عدالتخواهی		سفیر غیر رسمی فرهنگی
	فرهنگی-آموزشی		دیپلماسی فرهنگی
ابعاد ژئوپلیتیکی	وزن ژئوپلیتیک	**مکانیسم‌های قدرت نرم**	شبکه‌سازی فراملی
	نفوذ منطقه‌ای		نمایش قدرت جمعی
	قدرت چانه‌زنی		بازتولید حافظه جمعی
چالش‌ها	زیرساختی	**شکاف‌های پژوهشی**	نظری
	مدیریتی		روش‌شناختی
	امنیتی		محتوایی
	زیست‌محیطی		ژئوپلیتیکی

جدول ۳. تحلیل روابط بین کدها

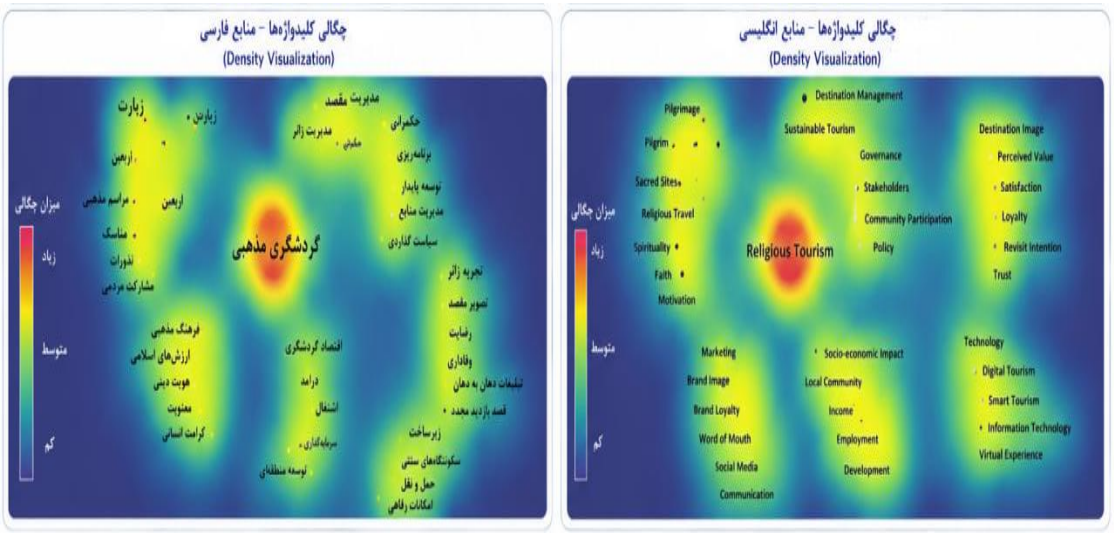
رابطه کدها	ضریب هم‌بستگی (خارجی)	ضریب هم‌بستگی (داخلی)	سطح معنی‌داری
انگیزه معنوی-عبادی ← ادراک هویت جمعی	۰/۸۲	۰/۷۸	p < ۰/۰۰۱
ادراک سفیر غیررسمی ← مکانیسم قدرت نرم	۰/۷۹	۰/۷۲	p < ۰/۰۰۱
نمایش قدرت جمعی ← وزن ژئوپلیتیک	۰/۷۴	۰/۶۵	p < ۰/۰۰۱
توسعه زیرساخت ← افزایش زائران	۰/۶۳	۰/۵۸	p < ۰/۰۱
دیپلماسی فرهنگی ← شبکه‌سازی فراملی	۰/۶۱	۰/۵۴	p < ۰/۰۱

با تحلیل مضمون و محتوای مقالات، پژوهش های کلیدی در پیوند بین گردشگری مذهبی، اربعین و ژئوپلیتیک در برگیرنده تبیین مفهوم «ژئوپلیتیک شیعه»، شناسایی اربعین به‌عنوان ابزار دیپلماسی فرهنگی و قدرت نرم، تحلیل نقش جهانی‌شدن در گسترش نفوذ شیعه (احمدی ۱۳۸۹، ۱۳۹۷، اشرف هواسی ۱۴۰۲، طاهرخانی و همکاران ۱۴۰۰) شناسایی چالش‌ها و مشکلات (بد و اسماعیلی ۱۴۰۵، سیف‌الهی و همکاران ۱۴۰۴، عباسی و همکاران ۱۴۰۰، مقیمی ۱۳۹۷) کشف تجربه و معنا (ترکیب رنج جسمی و صفای معنوی)، شناسایی انگیزه‌های مختلف و ادراک زائران (رضوی‌زاده ۱۳۹۶، فروغی ۱۳۹۹، شراهی و ذوالفقارزاده ۱۳۹۸) شناسایی نقش میانجی سرمایه و مشارکت اجتماعی در کاهش موانع مدیریتی(دویران و احمدی ۱۳۹۹، لشکری‌زاده و خالقی ۱۴۰۳) شناسایی دو بُعد معنوی-احساسی و خدماتی-شناختی در راستای برند و تصویر مقصد (بشیرپور ۱۴۰۴، بخشی‌زاده و جوانشیر ۱۳۹۹) و شناسایی فرصت‌های کسب‌وکار در زنجیره ارزش اربعین(مرادنژادی و مهدی‌زاده ۱۳۹۹) می باشد. همان طور که در بالا اشاره شد پژوهشگرانی چون رضوی‌زاده، فروغی و شراهی، با واکاوی لایه‌های چندگانه‌ی تجربه پیاده‌روی (تلفیق رنج جسمی با صفای معنوی و همبستگی اجتماعی)، توانسته‌اند مفاهیمی را کشف کنند که در ادبیات غربی زیارت (با سلطه‌ی گفتمان فردگرایانه) کمتر دیده شده است. این نقطه‌ی قوت، نشان‌دهنده‌ی ظرفیت بالای بستر فرهنگی شیعه برای نظریه‌پردازی بومی است.

در همین راستا شکاف‌های شناسایی‌شده در منابع داخلی شامل عدم تحلیل تأثیر متغیرهای ژئوپلیتیک بر جریان زائران اربعین، فقدان پژوهش درباره نقش گردشگری مذهبی در حل مناقشات منطقه‌ای، عدم مقایسه نظام‌مند تجربه زائران ایرانی و غیرایرانی، عدم بررسی راهکارهای عملی برای افزایش مشارکت، کمبود پژوهش در زمینه برندسازی بین‌المللی مقاصد مذهبی، فقدان تحلیل جامع زنجیره ارزش و اثرات اقتصادی منطقه‌ای، فناوری و نوآوری می باشد که در منابع داخلی مغفول مانده‌اند. این شکاف‌ها نشان می‌دهد که پژوهش‌های داخلی نیازمند ورود به حوزه‌های جدید و استفاده از رویکردهای میان‌رشته‌ای و بین المللی هستند.

از سوی دیگر، پژوهش‌های خارجی با وجود تنوع موضوعی نظیر ژئوپلیتیک و امنیت (Cao et al. 2025, Pesyan et al. 2025, Obolentseva et al. 2025) تصویر و برند مقصد(Zarkada et al 2025, Zhou et al 2024, Patwardhan et al 2020) فناوری و نوآوری (Papakostas 2025, Wang & Lin 2025, Michael et al 2019) گردشگری حلال Azmi 2024, Luz 2020, Rana (& Ismail 2022) پایداری و محیط زیست (Romanelli et al 2021, Shinde 2020, Faraji & Moradi 2021) دچار تسلط گفتمان غربی بر مطالعات گردشگری مذهبی و زیارت هستند و کمتر به پدیده‌های منحصربه‌فرد مذهبی نظیر اربعین پرداخته‌اند

(Choe, 2025; Collins-Kreiner, 2020).این یافته با پژوهش کالینز–کراینر (۲۰۲۰) هم‌خوانی دارد که به پراکندگی و گسستگی حوزه دین و گردشگری اشاره کرده و بر نیاز به یک دستور کار کل‌نگر تأکید دارد. در همین راستا شکاف‌های شناسایی‌شده در منابع خارجی شامل عدم تحلیل تأثیر متغیرهای ژئوپلیتیک بر جریان زائران اربعین، فقدان مطالعات تطبیقی بین‌فرهنگی و ادیانی در تجربه زیارت، کمبود پژوهش درباره برندسازی مقاصد مذهبی در کشورهای غیرغربی، کمبود پژوهش درباره کاربرد فناوری در مدیریت ابررویدادهای مذهبی، کمبود پژوهش درباره گردشگری اسلامی در کشورهای غیراسلامی، عدم مدل‌سازی یکپارچه مدیریت مشارکتی، فقدان مطالعه تطبیقی تجربه زائران ایرانی و غیرایرانی و عدم سنجش جامع پایداری اجتماعی–فرهنگی در ابررویدادهای مذهبی می باشدکه در منابع خارجی مغفول مانده‌اند. این شکاف‌ها نشان می‌دهد که پژوهش‌های داخلی و خارجی نیازمند ورود به سطوح مختلف نظری– مفهومی، روش‌شناختی، محتوایی– موضوعی و ژئوپلیتیکی هستند که در بالا تبیین شد. از طرف دیگر تحلیل شبکه هم‌رخدادی نشان داد (شکل ۱) که منابع خارجی با ۱۲۰ گره و ۳۵۰ پیوند، دامنه‌ای گسترده با چگالی ۰،۰۴ و میانگین درجه ۳،۸ دارد که بیانگر پراکندگی مفهومی در افقی وسیع است. در مقابل، شبکه داخلی با ۱۵ گره و ۲۶ پیوند، چگالی بالاتری ۰،۲۴۷ و میانگین درجه ۲،۸ را نشان می‌دهد که حاکی از تمرکز موضوعی فشرده‌تر در فضایی محدود است. مجموع قدرت پیوند (TLS) در شبکه بین‌المللی (۱،۴۵۰) به مراتب بیشتر از شبکه داخلی (۲۶) بوده که نشان‌دهنده تکرارپذیری بالاتر همرخدادی‌ها در سطح جهانی است. شاخص مدولاریتی معادل (۰،۳۲) برای هر دو شبکه، مؤید انسجام درونی مشابه در خوشه‌های شناسایی‌شده علی‌رغم تفاوت در مقیاس و تراکم می‌باشد.

شکل ۱. تحلیل شبکه هم‌رخدادی کلید واژه ها
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۵)

بر اساس کدهای استخراج شده و تحلیل روابط بین مقوله‌ها، مدل چرخه خودتقویت‌شونده با چهار مرحله شناسایی شد (جدول ۴). این یک حلقه بازخورد مثبت است؛ یعنی هر دور چرخه، ورودی دور بعدی را بزرگ‌تر و قوی‌تر می‌کند. این ویژگی، پدیده رشد تصاعدی زیارت عتبات (به ویژه اربعین) در سال‌های اخیر را توضیح می‌دهد.

جدول ۴. مراحل مدل چرخه خودتقویت‌شونده

مرحله	عنوان	شاخص‌ها و مکانیسم‌ها
۱	**ورودی**	**افزایش کمی و کیفی زائران** : افزایش تعداد زائران (از کشورهای مختلف)، افزایش تنوع ملیتی و فرهنگی، افزایش تنوع انگیزه‌ها (عبادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی)، افزایش پوشش رسانه‌ای و شناخت جهانی
۲	**فرآیند**	**توسعه زیرساخت‌ها:** ساخت هتل و اقامتگاه، توسعه فرودگاه‌ها و حمل‌ونقل، بهبود آب و برق و بهداشت، ایجاد تأسیسات رفاهی
		تبادل فرهنگی و همبستگی (فرهنگ): گفت‌وگوی بین‌فرهنگی، تشکیل شبکه‌های دوستی و تجاری، تقویت هویت مشترک شیعی، کاهش تعصبات قومی و ملی
		نمایش قدرت نرم و شبکه‌سازی (سیاست): پوشش گسترده رسانه‌ای، دیپلماسی عمومی از طریق زائران (سفیران غیررسمی)، بسیج جمعی، شکل‌گیری شبکه‌های فراملی
۳	**خروجی**	**افزایش وزن ژئوپلیتیک شیعه:** افزایش نفوذ منطقه‌ای، افزایش قدرت چانه‌زنی دیپلماتیک، افزایش بازدارندگی فرهنگی، افزایش جذب سرمایه‌گذاران خارجی، افزایش انسجام میان جوامع شیعه
۴	**بازخورد**	**حلقه مثبت تقویت انگیزه‌ها و سرمایه‌گذاری بیشتر:** احساس قدرت و اثربخشی در زائران ← افزایش انگیزه برای زیارت مجدد؛ مشاهده منافع اقتصادی ← افزایش سرمایه‌گذاری؛ موفقیت دیپلماسی فرهنگی← تشدید بین‌المللی‌سازی

مدل چرخه خودتقویت‌شونده ارائه شده در این پژوهش با برخی مدل‌های پیشین قابل مقایسه است. مدل سیستم گردشگری (Leiper, 1979)که خطی و ایستا بود و فاقد حلقه بازخورد بود، با مدل پویای ما بسط داده می‌شود. مدل قدرت نرم در گردشگری (Nye, 2004; Morgan et al., 2003) که عمدتاً بر برند و تصویر متمرکز بود، با تأکید بر حرکت جمعی و کنشگری زائر توسعه می‌یابد. مدل ژئوپلیتیک انتقادی (Ó Tuathail, 1996) که کلان و دولت‌محور بود، با توجه به کنشگران (زائران) غنی‌تر می‌شود. نوآوری اصلی مدل این پژوهش در تلفیق سه سطح تحلیل (خرد، میانی، کلان) و حلقه بازخورد مثبت است که رشد تصاعدی اربعین را تبیین می‌کند. این یافته با پژوهش بیزوتو و همکاران (۲۰۲۴) در خصوص رشد نمایی پژوهش‌های اربعین و نیز پژوهش بود[49] (۲۰۱۹) در خصوص شناسایی اربعین به عنوان یک رویداد عظیم مذهبی منحصربه‌فرد، هم‌خوانی دارد.

این پژوهش سازوکار تبدیل سرمایه نمادین–مذهبی به سرمایه ژئوپلیتیک را از طریق شبکه‌سازی، بازنمایی رسانه‌ای و دیپلماسی پیشنهاد میکند و با بازتعریف زائران (عنصر اصلی جاذبه و نه صرفاً مقصد زیارتی.) به‌عنوان «سفیران غیررسمی» و «شبکه‌سازان فراملی»، بعد مردمی را به تحلیل روابط بین‌الملل وارد می‌کند و نشان می دهد مدیریت مؤثر مستلزم هماهنگی چندسطحی میان ذی‌نفعان ایرانی، عراقی و بین‌المللی، فراتر از رویکردهای دولت‌محور برای گنجاندن شبکه‌های مردمی موکب‌ها و نهادهای فراملی شیعه است بنابر این زیارت‌ها از طریق مکانیسم‌های فراتر از نیازهای روانشناختی ظهور و تثبیت می‌شوند. این پژوهش همچنین با ارائه یک مدل چندسطحی و بازخوردی، از الگوهای خطی و ایستا فراتر می‌رود و امکان آزمون تجربی در پژوهش‌های آینده را فراهم می‌سازد.

یافته‌های این پژوهش با مرورهای کتاب‌سنجی پیشین در حوزه گردشگری مذهبی از جمله مطالعه دورن–سانچز و همکاران (۲۰۱۸) که به تحلیل۴۱۲ مقاله از پایگاه داده Web of Science پرداخت، هم‌خوانی دارد. بیشترین تعداد انتشارات در سال ۲۰۲۱

[49] Bod

(۵۲ مقاله) و بیشترین استنادات در سال ۲۰۲۲ (۹۶۷ استناد) بوده است. پراستنادترین مقاله «اشکال گردشگری مذهبی» توسط رینشده (۱۹۹۲) و «Annals of Tourism Research» پراستنادترین مجله بود. پژوهش حاضر با گنجاندن منابع فارسی و نشان دادن ویژگی‌های منحصربه‌فرد ادبیات زیارت شیعی، این یافته‌ها را گسترش می‌دهد.

مطالعات اولیه (ترنر، رینشده) عمدتاً بر ابعاد انسان‌شناختی و آیین‌شناختی زیارت متمرکز بودند و آن را فارغ از بستر سیاسی–قدرتی تحلیل می‌کردند. اما از دهه‌ی ۲۰۱۰ به‌بعد، پژوهش‌هایی مانند کارهای احمدی (۱۳۹۷) و اشرف‌هواسی (۱۴۰۲) نشان دادند که زیارت اربعین، به‌دلیل مقیاس عظیم و پیوند با هویت فراملی شیعه، در کانون رقابت‌های ژئوپلیتیکی منطقه‌ای قرار گرفته و «سرمایه‌ی نمادین مذهبی» به‌صورت عینی به «سرمایه‌ی ژئوپلیتیک قابل چانه‌زنی» تبدیل شده است.

اگرچه تحلیل کتاب‌سنجی (VOSviewer) نقشه‌ی ساختاری کلان حوزه را ترسیم کرد ، اما مرور نظام‌مند (Systematic Review)با رویکرد فراترکیب کیفی، امکان تشریح عمیق‌تر محتوای پژوهش‌ها، شناسایی روندهای روش‌شناختی و استخراج یافته‌های عینی هر مطالعه را فراهم می‌آورد. بر اساس دستورالعمل PRISMA و با استفاده از فرم‌های از پیش‌طراحی‌شده، داده‌های کلیدی ۲۲۶ منبع بازیابی‌شده، استخراج و با روش تحلیل محتوای کیفی، کدگذاری و مقوله‌بندی شدند. در مجموع، مرور سیستماتیک، یافته‌های حاصل از شبکه‌ی علم‌سنجی را تأیید و عینیت می‌بخشد: حوزه‌ی گردشگری مذهبی عتبات (به‌ویژه اربعین) به‌مرز بلوغ نظری رسیده است، اما برای تبدیل این قابلیت‌ها به «مدل‌های عملیاتیِ حکمرانی» و «دیپلماسی فرهنگی اثرگذار»، نیازمند عبور از شکاف‌های شناسایی‌شده و ورود به دوره‌ی مدل‌سازی میان‌رشته‌ای مبتنی بر داده‌های کلان و تحلیل شبکه‌های اجتماعی است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با اتکا بر مرور نظام‌مند ۲۲۶ منبع داخلی و خارجی، کوشید تصویری جامع از تحول ادبیات ژئوپلیتیک شیعه و گردشگری مذهبی ارائه دهد و نسبت میان زیارت عتبات عالیات و تولید وزن ژئوپلیتیک را در چارچوبی تحلیلی و چندسطحی تبیین کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که ادبیات داخلی و خارجی، اگرچه در چهار دوره عمده با یکدیگر هم‌پوشانی دارند، اما منابع داخلی با تأخیری نسبی، مسیر مفهومی و موضوعی ادبیات خارجی را دنبال کرده‌اند. همچنین، شناسایی ۶ خوشه موضوعی در منابع داخلی و ۸ خوشه در منابع خارجی نشان داد که این حوزه، از نظر درون‌مایه‌های نظری و روش‌شناختی، از تنوع قابل توجهی برخوردار است، هرچند این تنوع هنوز به انسجام مفهومی منتهی نشده است. در همین راستا، شکاف‌های پژوهشی در چهار سطح نظری–مفهومی، روش‌شناختی، محتوایی–موضوعی و ژئوپلیتیکی شناسایی شدند که ضرورت بازاندیشی در نحوه مطالعه عتبات عالیات را برجسته می‌کنند. مهم‌ترین دستاورد این پژوهش، صورت‌بندی مدل «چرخه خودتقویت‌شونده» برای تبیین رابطه ژئوپلیتیک شیعه و گردشگری مذهبی است. بر اساس این مدل، افزایش ورودی‌های زیارتی، از جمله شمار زائران، تنوع ملیتی، توسعه زیرساخت‌ها و گسترش رسانه‌مندی، به تقویت فرآیندهای میانی نظیر همبستگی اجتماعی، تبادل فرهنگی، سرمایه نمادین و شبکه‌سازی نهادی منجر می‌شود و در نهایت، خروجی‌هایی همچون افزایش قدرت نرم، تقویت نفوذ فراملی و ارتقای وزن ژئوپلیتیک شیعه را پدید می‌آورد. این خروجی‌ها نیز از طریق سازوکار بازخورد مثبت، دوباره به تقویت ورودی‌ها بازمی‌گردند. بدین‌ترتیب، اربعین و عتبات عالیات نه صرفاً به‌عنوان یک پدیده عبادی، بلکه به‌مثابه یک سامانه پویا و بازتولیدگر قدرت قابل فهم‌اند. از منظر نظری، پژوهش حاضر با معرفی سازوکار عملیاتی تبدیل سرمایه نمادین–مذهبی به سرمایه ژئوپلیتیک، خلأ موجود در ادبیات ژئوپلیتیک شیعه را تا حدی پر می‌کند. همچنین، با بازتعریف زائران به‌عنوان کنشگران غیردولتی و فروملی، از رویکردهای دولت‌محور رایج فاصله می‌گیرد و بر نقش مردمی در تولید ژئوپلیتیک تأکید می کند و نشان

می‌دهد که در اربعین، خود زائر در حرکت به عنصر اصلی جاذبه تبدیل می‌شود و نه صرفاً مقصد زیارتی. درنهایت، با ارائه یک مدل چندسطحی و بازخوردی، از الگوهای خطی و ایستا فراتر می‌رود و امکان آزمون تجربی در پژوهش‌های آینده را فراهم می‌سازد. در سطح کاربردی، یافته‌ها نشان می‌دهد که مدیریت عتبات عالیات و اربعین نیازمند حکمرانی شبکه‌ای، سیاست‌گذاری میان‌بخشی و نگاه فرامرزی است. بهبود تجربه زائر، هوشمندسازی خدمات، پایداری زیست‌محیطی، و دیپلماسی فرهنگیِ مبتنی بر زیارت، نه‌فقط کارآمدی مدیریتی را افزایش می‌دهند، بلکه به تقویت سرمایه اجتماعی و فرهنگی این ابررویداد نیز کمک می‌کنند. از این منظر، عتبات عالیات می‌توانند به‌مثابه یک کانون راهبردی در دیپلماسی فرهنگی، همگرایی مذهبی و بازنمایی جهانی تشیع مورد استفاده قرار گیرند. در عین حال، هرگونه سیاست‌گذاری در این حوزه باید حساسیت‌های هویتی، تنوع کنشگران و شکنندگی زیرساخت‌های زیارتی را نیز در نظر بگیرد. بر این اساس، مسیرهای پژوهشی اولویت‌داری که برای آینده پیشنهاد می‌شود عبارتند از: ارزیابی کمی مدل چرخه خودتقویت‌شونده؛ مطالعات تطبیقی بین‌مذهبی؛ آینده‌پژوهی و سناریوسازی؛ ارزیابی زیست‌محیطی اربعین؛ مطالعات روان‌شناختی–اجتماعی زائران؛ تحلیل اقتصادی–منطقه‌ای و مطالعات رسانه و شبکه‌های اجتماعی. هر یک از این مسیرها می‌توانند ابعاد مغفول این پدیده را روشن‌تر کنند و چارچوب نظری ارائه‌شده در این پژوهش را در معرض آزمون و تکمیل قرار دهند. در جمع‌بندی نهایی، عتبات عالیات را باید نه صرفاً یک مکان مقدس، بلکه یک فضای ژئوپلیتیک مولد دانست که در آن ایمان، حرکت، حافظه و شبکه‌های انسانی به تولید نوعی قدرت نرمِ فراملی می‌انجامند. اهمیت این یافته در آن است که نشان می‌دهد ژئوپلیتیک شیعه تنها در سطح دولت‌ها یا نهادهای رسمی شکل نمی‌گیرد، بلکه در سطح افراد، مناسک جمعی و بازنمایی‌های نمادین نیز بازتولید می‌شود. از این منظر، اربعین و عتبات عالیات نه حاشیه‌ای بر سیاست، بلکه بخشی از سازوکار تولید قدرت در جهان معاصرند. همچنین، شناسایی شکاف‌های پژوهشی می‌تواند به عنوان نقشه راهی برای پژوهشگران عمل کند. شکاف فناورانه شناسایی‌شده به ویژه در ادبیات داخلی، نیاز به سیستم‌های مدیریت هوشمند زیارت را برجسته می‌سازد که شامل پایش بلادرنگ جمعیت، تخصیص خدمات مبتنی بر هوش مصنوعی و بسترهای دیجیتال برای هماهنگی داوطلبان است. همچنین، با میلیون‌ها زائر که فشار زیست‌محیطی قابل توجهی ایجاد می‌کنند، یافته‌ها نیازمند چارچوب‌های پایداری تلفیقی‌اند که انگیزه‌های مذهبی را با حفاظت از محیط زیست متعادل کند به عبارت دیگر علی‌رغم تأکید پژوهش‌های خارجی دهه‌ی ۲۰۲۰ بر پایداری زیست‌محیطی و کاربرد هوش‌مصنوعی (مانند بیزوتو، ۲۰۲۴ و کائو، ۲۰۲۵)، ادبیات داخلی و حتی بخشی از ادبیات خارجی حوزه‌ی اربعین، به‌مسئله «آسیب‌شناسی زیست‌محیطی» و «حکمرانی هوشمند داده‌محور» در مواجهه با میلیون‌ها زائر توجه کافی نداشته‌اند. این شکاف، یک خلأ پژوهشی را در هر دو حوزه‌ی روش‌شناختی و محتوایی–موضوعی ترسیم می‌کند.

حامی مالی

بنابر اظهار نویسنده مسئول، این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی شماره ۴۰۴۷۳۷۷ با حمایت بنیاد علم ایران است.

سهم نویسندگان

سهم نویسندگان برابر است.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می دارند، هیچ تضاد منافعی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان مقاله از همه افرادی که در تهیه و انتشار این پژوهش همکاری داشته‌اند، سپاسگزاری می‌کنند.

منابع

۱) احمدی، سیدعباس (۱۳۹۷). تبیین مفهومی ژئوپلیتیک شیعه (ارائه تعریفی جدید)، فصلنامه ژئوپلیتیک، دوره ۱۴، شماره ۱.

۲) اشرف هواسی، علی (۱۴۰۲). بررسی تأثیر پیاده‌روی اربعین بر دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات علوم اسلامی انسانی، شماره ۳۶.

۳) اسماعیلی، مصطفی؛ ایرانی، حمیدرضا و نورمندی‌پور، وحید (۱۴۰۲). مرور کتاب‌سنجی بر پژوهش‌های گردشگری مذهبی، مطالعات مدیریت گردشگری، (۶۱)۱۸، ۱۳۹-۱۶۸.

۴) بد، مهدیه و اسماعیلی مهیاری (۱۴۰۲). ابررویدادهای مذهبی: شناسایی چالش‌های تجربه زائران در مرحله حین سفر (مطالعه موردی: پیاده‌روی اربعین). گردشگری و توسعه.

۵) بشیرپور، مهدی (۱۴۰۴). تصویر برند و تداعی‌های ذهنی-عینی نسبت به شهر مشهد به‌عنوان مقصد گردشگری مذهبی. فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری.

۶) حمیدی، سعید (۱۴۰۰). تجلی عناصر تمدن اسلامی در پیاده‌روی اربعین (قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران)، فصلنامه علمی مطالعات قدرت نرم، شماره ۴.

۷) دویران، اسماعیل و احمدی، حسین (۱۳۹۹). اثرات نظام‌بخشی فضای شهری در بازتولید گردشگری مذهبی از طریق میانجی سرمایه اجتماعی، برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، (۳۳)۹، ۲۰۹-۲۲۸.

۸) رضوی‌زاده (۱۳۹۶). ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده ایرانی در عراق (مطالعه موردی: پیاده‌روی اربعین). مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۶(۴)، ۵۹۵-۶۳۱.

۹) سیف‌الهی، ناصر و عزیزی، مهتا (۱۴۰۴). ارائه مدلی جهت توسعه گردشگری مذهبی استان اردبیل. برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۱۴(۵۳)، ۸۲-۵۳.

۱۰) شراهی، اسماعیل و ذوالفقارزاده، محمدمهدی (۱۳۹۸). واکاوی ادراک زائران از رفتار خادمان در اربعین (روایتی مردم‌شناختی). فصلنامه علمی و پژوهشی دین و ارتباطات، شماره ۱.

۱۱) طاهرخانی، عبدالله و همکاران (۱۴۰۰). جنبش اجتماعی و قدرت نرم مسلمانان در راهپیمایی اربعین، فصلنامه مطالعات میان‌فرهنگی، شماره ۴۸.

۱۲) قائمی، محمدرضا (۱۴۰۲). زیارت، میانجی شهر و آرمان‌شهر، فصلنامه پژوهش اجتماعی اسلامی.

۱۳) لشکری‌زاده، مصطفی و خالقی، حسین (۱۴۰۳). مطالعه نقش موانع مدیریتی ادراک‌شده در فرایند توسعه گردشگری مذهبی بر پایه مشارکت اجتماعی ذینفعان گردشگری، مجله گردشگری شهری، (۲)، ۵۷-۷۳.

۱۴) مرادنژادی، همایون و مهدی‌زاده (۱۳۹۹). شناسایی فرصت‌های کسب‌وکار زنجیره ارزش رویداد پیاده‌روی اربعین در استان ایلام. برنامه‌ریزی فضایی، ۱۰(۴)، ۴۶-۶۵.

۱۵) موسوی، احمد (۱۴۰۳). تبیین نقش ابررویدادهای مذهبی در مدیریت شهری با رویکرد پایداری اجتماعی-فرهنگی، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۴۲.

۱۶) موسوی، سیدمحمد و بیات، رضا (۱۳۹۷). کاوشی در آیین پیاده‌روی اربعین حسینی و اثرگذاری کارکردهای اجتماعی و سیاسی آن، نشریه علمی فرهنگ و ارتباطات، شماره ۵.

۱۷) مقیمی، سیدمحمد (۱۳۹۷). آموزه‌های مدیریتی از رویداد اربعین حسینی، فصلنامه علمی و پژوهشی مدیریت اسلامی، شماره ۲.

18) Alavi, S. A., Lashani, M., & Akhoondi, M. M. (2024). A study on the impact of the Arbaeen pilgrimage on the soft power strategy of the Islamic Republic of Iran in Iraq. Mesopotamian Political Studies, 3(3).

19) Albarrak, A. (2025). Sacred influence: Iran's use of Shi'a pilgrimage to shape post-2003 Iraq [Bachelor's thesis, University of Alberta]. University of Alberta Institutional Repository.

20) Andriotis, K. (2009). Sacred site experience: A phenomenological study. Annals of Tourism Research, 36(1), 64-84.

21) Ashraf Hovasi, A. (1402). Investigating the effect of Arbaeen pilgrimage on the cultural diplomacy of the Islamic Republic of Iran. Journal of Islamic Humanities Studies, (36). [persian]

22) Bad, M., & Esmaeili Mahyari (1402). Mega-religious events: identifying challenges of pilgrims' experience during the trip (case study: Arbaeen pilgrimage). Tourism and Development. [persian]

23) Bashirpour, M. (1404). Brand image and mental-objective associations toward Mashhad as a religious tourism destination. Tourism Management Studies Quarterly. [persian]

24) Bayati, H., Raznahan, M. H., & Dahghani, R. (2016). Atabat Aliyat, the Safavids, Ottomans, pilgrims, Shah Abbas. Historical Researches, 8(3), 25-40.

25) Bizotto, B. L. S., Camargo, M. E., Omidi, H., & Reznik, N. (2024). Arbaeen pilgrimage: A bibliometric analysis from 2010 to 2022. Modern Scientific Journal, 3(1), 149-163.
26) Bod, M. (2019). Mega event of Arba'een, a manifestation of religious tourism. Journal of Art & Civilization of the Orient, 7(23), 5-16.
27) Bozonelos, D., & Moira, P. (Eds.). (2023). The politics of religious tourism. CABI.
28) Cannizzaro, S., Corinto, G. L., & Nicosia, E. (2017). Saint Agatha Religious Festival in Catania: Stakeholders' functions and relations. Almatourism, 8(7), 124-138. https://.org/10.6092/issn.2036-5195/6759
29) Cao, L., Liu, Y., Ali, S., & Nazar, R. (2025). Violence in the Name of Faith: How Geopolitical Risk Fuels Religious Extremism Across Diverse Nations. Journal of Religion and Health, 1-31.
30) Choe, J. (2025). Religious tourism. Tourism Geographies, 27(3-4), 830-839. https://.org/10.1080/14616688.2025.2482943
31) Choe, J. (2026). Whose religious tourism? A research agenda for inclusive and critical approaches. Tourism Geographies, 1-12. https://.org/10.1080/14616688.2026.1234567
32) Cogeanu-Haraga, O. (2026). Spiritual geographies: Pilgrimage, sacred space and geopolitical meaning. ΜΕΘΕΧΙS Journal of Research in Values and Spirituality, 6(1), 54-64.
33) Collins-Kreiner, N. (2018). Pilgrimage-tourism: Common themes in different religions. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, 6(1), Article 3. https://.org/10.21427/D7VH7C
34) Collins-Kreiner, N. (2020). Religion and tourism: A diverse and fragmented field in need of a holistic agenda. Annals of Tourism Research, 82, Article 102892. https://.org/10.1016/j.annals.2019.102892
35) Doiran, E., & Ahmadi, H. (1399). Effects of urban spatial organization on religious tourism reproduction through the mediation of social capital. Tourism Planning and Development, 9(33), 209-228. [persian]
36) Durán-Sánchez, A., Álvarez-García, J., del Río-Rama, M. D. L. C., & Oliveira, C. (2018). Religious tourism and pilgrimage: Bibliometric overview. Religions, 9(9), Article 249. https://.org/10.3390/rel9090249
37) Eade, J., & Sallnow, M. J. (Eds.). (1991). Contesting the sacred: The anthropology of Christian pilgrimage. Routledge.
38) Eliade, M. (1969). The quest: History and meaning in religion. University of Chicago Press.
39) Eslami, M., Bazrafshan, M., & Sedaghat, M. (2021). Shia geopolitics or religious tourism? Political convergence of Iran and Iraq in the light of Arbaeen pilgrimage. In M. E. Eftekhari & M. R. Hafeznia (Eds.), The geopolitics of Iran (pp. 363-385). Springer.
40) Esmaeili, M., Irani, H.R., & Normandipour, V. (1402). Bibliometric review of religious tourism research. Tourism Management Studies, 18(61), 139-168. [persian]
41) Faraji Darabkhani, M., & Moradi, H. (2021). Analyzing the role of Arbaeen religious tourism in the sustainable development of transit-border cities (Case Study: Mehran City). Journal of Sustainable Regional & Urban Development Studies, 2(2), 124.
42) Foroozanfar, M. H., Najafipour, A. A., Haghighat Ghahfarokhi, F., & Heidari, M. (2025). Unveiling spiritual and cultural narratives in tourism: A thematic analysis. International Journal of Tourism, Culture and Spirituality, 8(2), 159-178.
43) Gatrell, J. D., & Collins-Kreiner, N. (2006). Negotiated space: Tourists, pilgrims, and the Baha'i Terraced Gardens in Haifa. Geoforum, 37(5), 765-778. https://.org/10.1016/j.geoforum.2006.01.002
44) Ghaemi, M.R. (1402). Pilgrimage, mediator of city and utopia. Islamic Social Research Quarterly. [persian]
45) Hamidi, S. (2021). Manifestation of Islamic civilization elements in Arbaeen pilgrimage (soft power of the Islamic Republic of Iran). Scientific Quarterly of Soft Power Studies, (4). [persian]
46) Hafeznia, M.R (2015). Interview with French Conflict Quarterly. May 2015.
47) Heidari, A., Yazdani, H. R., Saghafi, F., & Jalilvand, M. R. (2018). The perspective of religious and spiritual tourism research: A systematic mapping study. Journal of Islamic Marketing, 9(4), 747-798. https://.org/10.1108/JIMA-02-2017-0015
48) Husein, U. M. (2018). A phenomenological study of Arbaeen foot pilgrimage in Iraq. Tourism Management Perspectives, 26, 9-19. https://.org/10.1016/j.tmp.2018.01.001
49) Iliev, D. (2020). The evolution of religious tourism: Concept, segmentation and development of new identities. Journal of Hospitality and Tourism Management, 45, 273-281. https://.org/10.1016/j.jhtm.2020.07.012
50) Iran Daily. (2025, August 13). Arbaeen pilgrimage linking faith, culture, economic development. Iran Daily, (7904), 7.
51) Lashkarizadeh, M., & Khaleghi, H. (2024). Study of the role of perceived managerial barriers in the process of religious tourism development based on social participation of tourism stakeholders. Journal of Urban Tourism, (2), 57-73. [persian]

52) Lin, C.-P. (2021). The salience of stakeholders in religious tourism: A case study of the Dajia Mazu pilgrimage. Annals of Tourism Research, 86, Article 103091. https://.org/10.1016/j.annals.2020.103091
53) Luz, N. (2020). Pilgrimage and religious tourism in Islam. Annals of Tourism Research, 82, 102915.
54) Maheshwari, N., & Singh, V. (2026). Post-pandemic religious tourism research: Trends, digital innovations, and resilience strategies (2021–2024). Cogent Social Sciences, 12(1), Article 2482020. https://.org/10.1080/23311886.2026.2482020
55) Mitchell, R. K., Agle, B. R., & Wood, D. J. (1997). Toward a theory of stakeholder identification and salience: Defining the principle of who and what really counts. Academy of Management Review, 22(4), 853-886. https://doi.org/10.2307/259247
56) Moghimi, S.M. (2018). Management lessons from the Arbaeen Hussaini event. Scientific-Research Quarterly of Islamic Management, (unknown issue). [persian]
57) Moradnejadi, H., & Mahdizadeh (2020). Identifying business opportunities of the value chain of Arbaeen pilgrimage event in Ilam province. Spatial Planning, 10(4), 46-65. [persian]
58) Mousavi, A. (2024). Explaining the role of mega-religious events in urban management with a socio-cultural sustainability approach. Journal of Islamic Architecture Research, (42). [persian]
59) Mousavi, S.M., & Bayat, R. (2018). An exploration of the Arbaeen Hussaini pilgrimage ritual and the impact of its social and political functions. Scientific Journal of Culture and Communication, (5). [persian]
60) Nikjoo, A., Razavizadeh, N., & Di Giovine, M. A. (2020). What draws Shia Muslims to an insecure pilgrimage? The Iranian journey to Arbaeen, Iraq during the presence of ISIS. Tourism Management Perspectives, 36, Article 100742. https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100742
61) Nye, J. S. (2004). Soft power: The means to success in world politics. Public Affairs.
62) Ó Tuathail, G. (1996). Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space. Routledge.
63) Pesyan, V. N., Shahbazi, B., Mohammadzadeh, Y., Rezazadeh, A., & Tamizi, A. (2025). Spatial effects of insecurity on attracting tourists in Middle East countries. Security Journal, 38(1), 51.
64) Poria, Y., Butler, R., & Airey, D. (2003). The core of heritage tourism. Annals of Tourism Research, 30(1), 238-254. https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00064-6
65) Poria, Y., Butler, R., & Airey, D. (2004). Links between tourists, heritage, and reasons for visiting heritage sites. Journal of Travel Research, 43(1), 19-28. https://doi.org/10.1177/0047287504265508
66) Rautela, S., Sharma, A., & Panackal, N. (2025). Exploring the sacred-unravelling the growth and development of religious tourism in Islamic culture: a bibliometric analysis. Cogent Business & Management, 12(1), 2482020.
67) Razavizadeh (1396). Perception and lived experience of Iranian walking pilgrims in Iraq (case study: Arbaeen pilgrimage). Social Studies and Research in Iran, 6(4), 595-631. [persian]
68) Rinschede, G. (1992). Forms of religious tourism. Annals of Tourism Research, 19(1), 51-67.
69) Romanelli, M., Gazzola, P., Grechi, D., & Pollice, F. (2021). Towards a sustainability-oriented religious tourism. Systems Research and Behavioral Science, 38(3), 386-396.
70) Rouhollahi Amiri, Z. (1404). Atabat Aliyat as a place of memory: cultural-civilizational function in preserving and reproducing Shia identity. Scientific Journal of Science and Civilization in Islam, 7(25), 48-70. https://doi.org/10.22034/icrs.2025.549671.1393
71) Seifollahi, N., & Azizi, M. (1404). Providing a model for religious tourism development in Ardabil province. Tourism Planning and Development, 14(53), 53-82. [persian]
72) Sharahi, E., & Zolfagharzadeh, M.M. (1398). Analysis of pilgrims' perception of servants' behavior in Arbaeen (an anthropological narrative). Scientific-Research Quarterly of Religion and Communication, (1). [persian]
73) Sharpley, R., & Jepson, D. (2011). Rural tourism: A spiritual experience? Annals of Tourism Research, 38(1), 52-71. https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.05.002
74) Shinde, K. A. (2020). Managing the environment in religious tourism destinations: A conceptual model. In Religious Tourism and the Environment (pp. 42-59).
75) Smith, V. L. (1992). Introduction: The quest in guest. Annals of Tourism Research, 19(1), 1-17. https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90103-2
76) Srivastava, N., & Nigam, N. (2024). An Empirical Investigation of Religious Tourism As a Multiplier for Development. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, 12(3).
77) Taherkhani, A., et al. (1400). Social movement and soft power of Muslims in Arbaeen march. Intercultural Studies Quarterly, (48). [persian]
78) Terzidou, M., Scarles, C., & Saunders, M. N. (2018). The complexities of religious tourism motivations: Sacred places, vows and visions. Annals of Tourism Research, 70, 54-65. https://doi.org/10.1016/j.annals.2018.02.009
79) Timothy, D. J., & Olsen, D. H. (2006). Tourism, religion and spiritual journeys. Routledge.
80) Turner, V. (1978). Image and Pilgrimage in Christian Culture. Columbia University Press.